

Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.

**«ОЙ» КОНЦЕПТИНДЕГИ АР КЫЛ БЕЛГИЛЕРДИН
ПАРЕМИЯЛАРДА АКТУАЛДАШУУСУ**

Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.

**АКТУАЛИЗАЦИЯ РАЗЛИЧНЫХ ПРИЗНАКОВ КОНЦЕПТА
«МЫСЛЬ» (ОЙ) В ПАРЕМИЯХ**

K.Z. Zulpukarov, S.K. Pazylova

**ACTUALIZATION OF THE VARIOUS SIGNS OF CONCEPT
«THOUGHT» (OI) IN PAREMIES**

УДК: 370:371.036

Макалa паремиялык учкул сөздөрдөгү “Ой” концептинин курамындагы түрдүү когнитивдик-тилдик белгилер сыпаттоого арналат. Анда аталган концептин экспоненттери болгон түрдүү лексемалардын макал-лакаптардын курамындагы маанилери типтештирилип көрсөтүлөт. Концептин ой сөзүнө карата түрдүү алакалары белгиленип, семантикасы талдоого алынат. Макалада авторлор россиялык белгилүү лингвокогнитолог М.В. Пименованын новатордук идеяларына жана изилдөө принциптерине таянып, үч фактылык материалдын негизинде “Ой” концептин камтыган паремиялык бирдиктердеги мейкиндик жана убакыттык мүнөздөгү белгилери аныкташып, статистикалык анализдөөнүн жардамында иликтеп, алардагы ядролук жана перифериялык көрсөткүчтөрдү сыпаттап чыгууга аракет жасашат. Изилдөөдө көрсөтүлгөн концептин перифериялык айрым касиеттерине өзгөчө көңүл бөлүнүп, булардын паремиялардын тутумундагы когнитивдик-тилдик маани-маңызы ар тараптан аныкталат, мейкиндик жана убакытка карата алардын өнүмдүүлүгү, бөтөнчөлүгү көрсөтүлөт. Ой сөзүнүн семантикасы жана когнитивдик мазмуну лингвомаданият таануу менен лингвокогнитологиянын көз карашы аркылуу мүнөздөлөт.

Негизги сөздөр: мейкиндик, убакыт, ой, концепт, макал-лакаптар, дүйнө сүрөтү, семантика, локализация.

Статья посвящается описанию различных когнитивно-языковых признаков концепта «Ой/мысль» в паремийных изречениях. В ней демонстрируются типы значений различных лексем, выступающих в качестве экспонентов названного концепта в структуре пословиц и поговорок. Анализируются различные отношения слова *ой* к изучаемому концепту и его семантика. Авторы статьи, опираясь на новаторские идеи и принципы исследования российского лингвокогнитолога М.В. Пименовой, на основе большого фактического материала определяют пространственно-временные при-

знаки концепта «Ой/мысль» в паремийных единицах и пытаются охарактеризовать их ядерные и периферийные показатели с помощью статистического анализа. В исследовании особо выделяются некоторые периферийные признаки рассматриваемого концепта, всесторонне определяется их когнитивно-языковая сущность в составе паремий, показывается их продуктивность и специфичность относительно пространства и времени. Семантика и когнитивное содержание слова *ой* определяются с точки зрения лингвокультурологии и лингвокогнитологии.

Ключевые слова: пространство, время, мысль, концепт, пословицы и поговорки, картина мира, семантика, локализация.

The article is devoted to the description of various cognitive-linguistic features of the concept of "Oй/thought" in paremic sentences. It demonstrates the types of meanings of various lexemes, which act as exponents of the named concept in the structure of proverbs and sayings. The various relations of the word *oi* to the concept under study and its semantics are analyzed. The authors of the article, relying on innovative ideas and research principles of the Russian linguistic and cognitive scientist M.V. Pimenova, on the basis of a large amount of factual material, determine the spatial-temporal characteristics of the concept of "Oй/thought" in paremic units and try to characterize their nuclear and peripheral indicators with the help of statistical analysis. The study highlights some of the peripheral features of the concept under consideration, their cognitive-linguistic essence in the composition of the paremias is comprehensively determined, their productivity and specificity relative to space and time are shown. The semantics and cognitive content of the word *oh* are defined in terms of cultural linguistics and linguistic conceptology.

Key words: space, time, thought, concept, proverbs and sayings, worldview, semantics, localization.

Абстракттуу концептин структурасы көп сандагы ар кыр белгилерди өзүнө камтыйт. Концептин номинанттарынын айкашын изил-

дөөгө кайрылуу анын мазмунун реконструкциялоого жол ачат. Тигил же бул белги каралып жаткан концептке карата маанилүүлүгү боюнча тандалат. Ой жүгүртүп жаткан субъект тигил же бул затты атоо менен анын белгилерин жана касиеттерин айлана-чөйрөнүн белгилүү болуп калган жана тилде фиксацияланган фрагменттеринин белгилерине жана касиеттерине оодаруу операциясын жүргүзөт [1, 187-б.; 2, 212-б.; 3, 18-36-бб.]. Ушинтип, абстракттык табиятка ээ концепттерде көп сандагы белгилердин жашап жаткандыгын изилдөө өзгөчө кызыгууну туудурат. Төмөндө “Ой” концептиндеги мейкиндик жана убакыттык белгилерди гана талдоого алабыз.

1. Мейкиндик белгилери. Адамдын ички дүйнөсүнүн фрагменттерин көрсөтүүдө мейкиндик категориясы чоң ролду ойнойт. Илимде мейкиндикти изилдөө боюнча бир катар көз караштар жашайт. Абстракттуу мейкиндикти репрезентациялоо бир жактуу эмес. Анын негизинде мейкиндиктин ар түрдүү моделдери, аларды концептуализациялоонун ар кыл жолдору жатат [5, 84-92-бб.; 4, 17-21-бб.].

Ойлордун орун алуусунун мейкиндиги ар кыл болушу мүмкүн (1-табл.). М.В. Пименова дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө боюнча жазган монографиясында адамдын ички дүйнөсүнүн мейкиндигин эки типке бөлөт: 1) адамдын денесин кучагына алган реалдуу мейкиндик жана 2) мифологиялык (идеалдуу, элестетилген), ирреалдуу мейкиндик [7, 58-120-бб.]. Реалдуу мейкиндик ички дүйнөнүн субъекти же объекти адамдын денесинин, реалдуу жашап жаткан органдарынын ичинде жайгашуусун таллап кылат. Бул модель имаратка кирүү, анда орун алуу, андан чыгуу идеясын ишке ашыруучу этиштик же атрибутивдик айкаштарда конкреттештирет [6, 152-157-бб.].

1-таблица

“Ой” концептиндеги мейкиндик белгилери

Белгилер	Мисалдардын саны	Белгилер	Мисалдардын саны
Адамдын ички органдары жана дүйнөсү		Топурактуу мейкиндик	
“жүрөк”	4	“жер”	7
“ички дүйнө”	6	“айыл”	1
“көңүл”	10	“тереңдик”	10
Ой - орун		“чеп”	1
“чексиздик”	2	“жайлоо”	1
“боштук”	2	“галаа”	3
“белгисиз мейкиндик”	1	“чөл”	1
“орун”	1	“кемер”	1
“алды жак”	1	“кыр”	2
“арт жак”	4	“жол”	1
“ортолук”	1	“ороо”	1
“алыс”	2	“тоо”	1
“жакын”	1	“базар”	1
“ортолук”	1	“дүйнө”	2
“суу”	1		
Соматикалык			
“баш”	23	“кол”	6
“бет”	3	“кулак”	1
“ооз”	11	“бой”	17
“көз”	6		
Баары: 137			

Ой орун алган соматикалык (дененин) реалдуу мейкиндик бар. Ой адамдын денесинин физикалык бөлүктөрүндө мейкиндик боюнча аныкталат. “Баш (23)” белгиси алардын арасында маанилүү экен: **Башта үмүт да бар, күйүт да бар; Башы башканын – ою башка; Ойсуз баш – баш эмес, отсуз жааш – жааш эмес** ж.б. Кээде тескерисинче баш ойдо орун алып калат: **Ойдо калган баш жаман, оюндан калган жааш жаман**. Ой айрым учурда адамдын бүтүндөй дене боюнда локалдашып калгандыктан “бой (17)” белгисин чыгардык: **Бою кыска – ою нуска; Эки ой бир көөдөнгө сыйбайт; Боюна карабасаң да, оюна кара**. Ооз ойдун жайгашуу орду болуп калышы мүмкүн: **Ооз деген – дарбаза, чыга берет андаза (ой, пикир); Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат**. Ой көздө сакталгандыктан, көз ойду билдирүүчү орган катары сыпатталат: **Көңүлдөгү сырды көз билдирет; Кыздын сырды көзүнөн оку**. Ой менен кол бир денедө жайгашкандыктан, өтө тыгыз байланышта иштешет: **Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө; Оюна арамдык келгендин колунан жамандык келет**. Ой башта жашайт, ал эми бет – баштын бир бөлүгү. Ошондой болсо дагы бетке карата ойду аныктоо мүмкүн эмес: **Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы); Карап койсо «сүйдү» дебе, күлүп койсо «өптү» дебе** (бул мисалда ой имплициттик түрдө берилген). Кулак ой менен сырткы дүйнөнү байланыштырат. Ойго кулак аркылуу жетүүгө болот: **Кулактан кирип ойду алган, андан кийин бойду алган**.

Ой адамдын ички органдарында, баарынан мурда “жүрөктө (4)” локализацияланышы мүмкүн: **Аштыгы бардын күчү бар билегинде, кайгысы жок жүрөгүндө; Жүрөк сыры тилден чыгат**.

Мифологиялык мейкиндик – бул идеалдуу (эстететилген) түзүмдөрдүн ичиндеги мейкиндик. Ой адамдын “ички дүйнөсүндө (16)”: көңүлүндө, жан дүйнөсүндө, акылында же аң-сезиминде орун ала алат: **Ар кимдин арманы бар тереңдерде; Киши аласы ичинде, аны сыртынан билиш кыйын**. “Көңүл (10)” мейкиндиги ойду локализациялоонун орду катары өзүнчө өзгөчө топту жаратат: **Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр**.

“Мейкиндик-орун” концептуалдык модели маанилүүлүгү жана ички дүйнөнүн субъекттери менен объекттеринин репрезентацияларында кеңири чагылдырылышы менен айырмаланат. Бул тилдик аң-сезим үчүн орун түшүнүгүнүн абдан актуалдуу экендиги жана диахрониялык перспективада анын эртерээк пайда болгондугу менен байланыш туудурат [5, 84-92-бб.]. Баарынан мурда ой өзү орун катары көрсөтүлөт: **Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо; Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы**. Ой көбүнчө алды жак, арт, алыс ж.б. лексемалар менен бирге айкалышып, мейкиндик белгисин жаратат: **Алдыга карап пикир айт, арткыга карап шүкүр айт; Алысты ойлогон намысты ойлойт**.

Ой ар кандай жайларда ишке ашып, жер шарынын түрдүү тилкелери, белгилүү бир зоналары, участкторунун аталыштары менен байланышта болгондуктан “топурактуу мейкиндик (34)” белгиси келип чыкты: жер - **Жаман ою менен жердин танабын башкарат; Көктө баратсаң жерди ойло; дүйнө - Ой күлүк, дүйнөнү айланат; чеп - Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот; жайлоо - Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат; талаа - Ойсуз баш – талаада жаткан таш; чөл - Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт; кемер - Кемер өзүн жар ойлойт, акмак өзүн эр ойлойт; кыр - Кыял кырга чыгарат; жол - Ойдогуну жолдогу бузат; ороо - Ойсуз башты ороо де; тоо - Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт; базар - Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат; айыл - Айыл конбой сырдаш болбойт, коно жатпай кепке тойбойт. Орун сөзү өзү түздөн-түз катышкан бирдиктер бар, аларда мейкиндик белгиси эксплициттик түрдө берилет деп айтууга болот: **Ойдун да орду бар, оюндун да оруну бар**.**

Мейкиндиктин объекти катары каралуу менен ой “тереңдик (10)” белгисин кабыл алат: **Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен; Тил муунсуз, ой түпсүз**. Бул белгинин чегинде ойдун тереңдигин төмөнкү лексемалар чагылдырат: **ой түбүндө, ойдун түбү, ой түпсүз, убайым түбү, үмүттүн түпкү чеге, ойлонуп чөкпө** ж.б. Мындагы айрым мисалдарда ойдун тереңдигинин деңгээли түп сөзү менен чектелген. **Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүп**

түр мисалында гидронимдик мейкиндик белгиси бар. Арыктагы сууну, дарыяны, көлчөктү ж.б. кечип өтүүгө болот.

“Ой” концепти тилде бир топ орун бышыктооч аркылуу актуалдашат: алды жак - *Жакшы ой алдыга жетелейт*; арт жак - *Иши кылсаң артын ойло*; алыс - *Акылдуу алыс ойлойт*; жакын - *Эк астында элди ойло*. Мейкиндикен карата ойдун дагы бир белгиси ички көлөмүнүн өлчөнүүсүндө жатат: *Ойдун да, бойдун да ортосу жакшы*. Бардык эле мейкиндик сыяктуу ой дагы чексиздикке ээ: *Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок*. Кээ бир учурда “Ой” концепти белгисиз мейкиндикти пайда кылат: *Ойчул оюна жеткенче (ойлогуца), тобокелчил барып келиптир* (кайда? белгисиз).

Мейкиндик белгилерин анализдөө ойду “ички” жана “сырткы” мейкиндиктин объекти катары мүнөздөөгө жол берет. Бул учурда ой:

1) соматикалык мейкиндикте – адамдын денесинин бөлүктөрүндө (көбүнчө “башта”, ошондой эле “бет”, “ооз”, “көз” ж.б. жайгашат);

2) адамдын ички органдарында жана дүйнөсүндө (“жүрөк”, “көнүл”);

3) жер шарына байланыштуу топурактык мейкиндикте (“терендик”, “жер”, “талаа”, “кыр” ж.б.) локализацияланат.

Мындан тышкары ой өзү орун же жай катары мүнөздөлүшү мүмкүн. Бул учурда анын структурасында “чексиздик”, “боштук”, “ортолук” ж.б. белгилер актуалдашат.

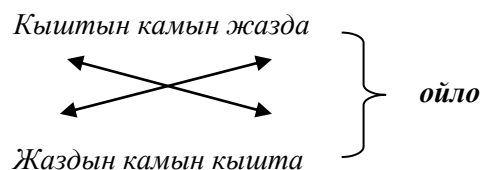
2. Убакыттык белгилер. Мейкиндик категориясы менен убакыт категориясы байланыштуу. “Ой” концепти алардын ар биринде катышат. Ой адамдын аң-сезиминдеги кандайдыр бир процесс катары убакыттын мезгилдери жана бөлүктөрү менен аныкталат [8, 12-б.]. Ой “өтмүш (3)” белгиси менен аныкталат. Ойлор эс-тутумдун жардамында өтмүшкө которулат: *Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес*. Ал эми *Өткөн ишке өкүнбө, келер ишке кекенбе* мисалында өтмүш менен келечек бирге бааланат. Өткөн чактан тышкары концепттин мазмунунда “келечек (4)” белгиси объективдештирилет. Бул белги *келечек, түбөлүк* жана *эртең* лексемалары аркылуу вербалдаштырылат: *Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал; Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы*

үчүн иштеген иши сонун; Эртеңин ойлогон бала эрте эсейет. “Учур (1)” белгисин актуалдаштыруучу тилдик формалар “өтмүш”, “келечек” белгилеринин тилдик формалары сыяктуу ар түрдүү варианттарды кучагына алалбайт. Мындай белги бир гана макалда катталган: *Күнүмдүктү ойлобой, кулак байлап, жер жибит*.

“Ой” концепти “убакыт бирдиктери (4)” белгилери менен аныкталат. Бул топко “жыл (1)” белгиси кирет: *Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон*. “Күндө/ар күнү (2)” белгиси тилде ойдун дайымалыгы метафорасын актуалдаштырат: *Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой; Жакшы күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди кармап-шилейт*. Ойлор “кээде (1)” белгиси менен дагы аныкталат. Анткени ойго анда-санда пайда боло калуу мүнөздүү: *Бирде манап, бирде кул, пикири жок бир эргул*.

Ойлордун убакыты сутка мезгилдерине карата актуалдаша алат. Ой адамга “кечинде (2)”, “эрте менен (2)” келиши мүмкүн: *Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө; Кечинде ойлон, таң менен ишке кир*. Ой үчүн “түнкүсү (2)”, “күндүз (1)” белгилери дагы актуалдуу. Түнкүсү кайсы бир маселени чечүү эмес, алдыга ой-максаттарды коюу, тилек тилеп жатуу сунушталат: *Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө; Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөлөлөйт*.

“Жыл мезгилдери (6)” белгиси “Ой” концептинин объективдештирүүгө өз салымын кошот. Мындагы “жаз (3)”, “кыш (2)”, “жай (1)” белгилерди ойлоо процессинин мезгилдик өзгөчөлүктөрүн чагылдырышат. Мында бир кызыктуу мыйзам-ченемдүүлүк байкалат. *Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло; Кыштын камын жазда ойло* мисалдарында убакыттык кайчылашуу жүрөт. Муну схема түрүндө демонстрациялоого да болот:



Анализденген материал “Ой” концептинин түзүмүндө убакыттык белгилер катыша тургандыгын далилдейт. Буга байланыштуу “ой + убакыт” модели бөлүнүп көрсөтүлөт. Мында “келечек (4)”, “өтмүш (3)”, “жаз (3)” белгилери баарынан көбүрөөк актуалдашат. Жыл мезгилдеринин ичинен “күз” белгиси таптакыр учурабайт. “Мүнөт, саат, жума, ай, кылым” белгилери “Ой” концепти үчүн релеванттуу эмес. Сыпатталган убакыттык белгилер адамдын башына ой кайсы мезгиле келе тургандыгын жана ойдун убакытка карата көтөрүлүүсүн чагылдырышат.

Биз жогоруда убакыт, мейкиндик белгилери “Ой” концептин уюштуруучу зарыл фон жана контекст боло алышын көрсөтө алдык.

Адабияттар:

1. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К. Параллелизм в паремиях и его роль в создании фрейма и сценария / Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №3. - Бишкек, 2018. - С. 185-188.
2. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж. Паремиялык пропозициянын дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү орду / Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2018. - С. 210-213.
3. Болдырев, Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Вопросы когнитивной лингвистики. - 2004. - №1. - С.18-36.
4. Бондарева Е.П. Пространство в структуре концепта мысль//Materials of international scientific-practical conference «The science: theory and practice». - Belgorod: «Education and Science», 2005. - V.30 «Philological science». - С. 17-21.
5. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства. / Логический анализ языка: Языки пространств. - М., 2000. - С. 84-92.
6. Пименова М.В. Концепт «мысль» в наивной картине внутреннего мира / Этногерменевтика: некоторые подходы к проблеме. / Отв. ред. Е.А. Пименов, М.В. Пименова. - Кемерово, 1999 - С. 152-157. (Серия «Этногерменевтика и этнориторика». Вып. 4).
7. Пименова М.В. Особенности репрезентации концепта чувство в русской языковой картине мира. / Мир человека и мир языка. - Кемерово, 2003. - С. 58-120. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 2).
8. Топорова В.М. Концепт форма в семантическом пространстве языка (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дис... д-ра филол. наук / В.М. Топорова. - Воронеж, 2000. - 32 с.

Рецензент: д.филол.н., профессор Атакулова М.А.